ZAJEMANJE ČASA

Tomo Virk, *Tekst in kontekst: eseji o sodobni prozi*, Ljubljana, Literarno-umetniško društvo Literatura, 1997, Zbirka Novi pristopi, 162 str.

Čas teče še hitreje, če ga ne znamo zaustaviti vsaj fiktivno: s književnostjo kot preseganjem minevanja ali z njenim zrcaljenjem v refleksivnem zapisu. Literarni komparativist Tomo Virk poskuša interpretirana besedila iztrgati pozabi tako, da jih trdno zasidra v kontekst ostalih sočasnih pojavov in bistvenih eksistencialnih vprašanj. Najbolj ga zanima sodobna proza (od Borgesa in Bartola naprej), saj ji je posvetil skoraj celoten in obsežen raziskovalni opus.

Za kompleksno obravnavo pisateljev si je Virk izbral obliko kritike in eseja, ustrezno strnjenosti njegovega znanstveno-literarno-filozofskega pogleda na književnost. Esejističnemu modusu pisanja z zanimanjem sledimo, saj nam fenomenološki pristop k bistvenim literarnim vprašanjem vedno postreže še z (novo) informacijo o avtorju ali izvirno povezavo poudarjenih značilnosti njegove poetike – »esej na Slovenskem se uspešno vrača od prevladujoče aktualistične pisave k prevpraševalni govorici in poskusnim odgovorom duha«.[1] Virkove knjige so med seboj povezane; nekatere motivno-tematsko, druge pa celo z istim esejem. Vtis sklenjenosti pa prekineta dve Virkovi knjigi esejev: *Kratka zgodovina večnosti* (1993) in *Tekst in kontekst* (1997). Knjigi zaradi snovne raznolikosti (brez navezovalnih prehodov) delujeta nepovezano in zato vzbujata pomisleke o ustaljeni literarnokritiški praksi knjižnega izdajanja že objavljenih ali ob različnih priložnostih napisanih esejev. Tako zadnja Virkova zbirka esejev *Tekst in kontekst* učinkuje razpršeno, če je ne vključimo v kontekst celotnega Virkovega ustvarjanja. Eseje namreč kljub različnosti proznih opusov povezuje med seboj duhovnozgodovinska metoda, posodobljena s postmodernističnimi miselnimi kategorijami. Osrednja miselna jedra pa se navezujejo na prejšnje zbirke esejev, zato bi rada za pravilnejše razumevanje raznovrstnosti *Teksta in konteksta* najprej predstavila njene predhodnice.

Prva Virkova knjiga, literarni leksikon *Duhovna zgodovina* (1989) opredeljuje historiat pojma duhovna zgodovina, opiše njegovo filozofsko podlago ter razmerje do t. i. duhovnozgodovinske šole v literarni vedi. Največ pozornosti posveti njenim slovenskim predstavnikom, od Avgusta Žigona do Janka Kosa. V tem literarnem leksikonu se je Virk znanstveno opredelil do duhovnozgodovinske metode, ki jo je, prepleteno z avtorefleksijami lastnega postopka in drobci novejših metod, uporabljal skoraj v vseh svojih knjigah. Če se je v *Duhovni zgodovini* Virk še ukvarjal s preteklostjo, pa ga v vseh ostalih knjigah zanima le literarna sedanjost (post/modernistična literatura). Že od svojih prvih objav v njej aktivno sodeluje, posebej pa je odločilen njegov delež pri opredeljevanju postmodernizma. Med njegove predhodnike je prištel »novo slovensko prozo«, prave predstavnike postmodernizma pa je po zborniku *Mlada proza* (1983) poimenoval »mlada slovenska proza«. Vprašanja evropske metafizike v svoji drugi knjigi, *Postmoderna in »mlada slovenska proza«*, razpira Virk skozi tri temeljna določila postmoderne: »zmehčani« subjekt, rizomatska podoba sveta in odnos do tradicije na način »Verwindung«. Literarno javnost je najbolj vzdramil predvsem prvi del knjige, ki razvršča slovenske literarne ustvarjalce med post-

[1] Ignacija Fridl, Tomo Virk, Kratka zgodovina večnosti, *Literatura* 23 (1993), 96.

moderniste. Kritiki[2] so menili, da je izbor (A. Blatnik, J. Virk, L. B. Njatin, V. Žabot, F. Lainšček, A. Šušulić, I. Bratož, A. Morovič, F. Frančič, M. Kleč) preozek, ker naj bi vanj sodili še Lenardič, Filipčič, Gradišnik, Uršič, Rupel idr. Nekatere kritike pa je vznemirjalo dokazovanje za izbor postmodernistične generacije, naslonjeno na kratko prozo *Roślin in Verjanko*, čeprav je Virk že na začetku poskusnega sistematiziranja opozoril na vse slabosti svojega početja.

Spekter religioloških pogledov na svet se je v Virkovi tretji knjigi, *Kratka zgodovina večnosti* (1993), zavrtel v različne smeri iskanja bistva literarnih, filozofskih in religioznih pojavov. Že (eklektičen) naslov, sestavljen iz naslova knjige znanstvenika Hawkinga *Kratka zgodovina časa* in Borgesovega eseja *Zgodovina večnosti* napove središče in obenem stičišče (večnost oziroma bog) različnih avtorjev: Marjana Rožanca, Fjodorja M. Dostojevskega, Blaisa Pascala, Tineta Hribarja, Mircea Eliadeja, Martina Heideggerja, Friedricha Nietzscheja, Jorgeja L. Borgesa, Vladimirja Bartola, Klementa Juga ter Nejca Zaplotnika in Igorja Škamperleta. Pri zadnjih treh je inovativna predvsem sinteza športa in »duha«. Povzema jo sentiment avanture alpinizma, ki ga Virk razloži takole: »Prav hrepenenjska žalost nedosegljivega cilja ljubezni je namreč tisto globoko občutje, v katerem se skriva srž religiozne razsežnosti alpinizma.«[3] Hrepenenje kot osnovno gibalo osrednjih literarnih junakov nam razkrije zadnji esej te knjige, Novi začetek ali žalostna lepota hrepenenja. Označuje naslednje literarne like: profesorja Blatnika (Rožanc: *Vstajenje mesa*), Don Kihota (Cervantes: *Don Kihot*) in Funesa (Borges: *Funes z dobrim spominom*). Tako se Virk s tematskim sklopom ponavljanja cikličnega časa na koncu svoje tretje knjige spet zasidra v sodobnost, v postmodernizem.

V samo jedro in začetke te smeri nas popelje enigmatična bela dama. V labirint sodobne (manieristične) književnosti četrte Virkove knjige, *Bela dama v labirintu* (1994), vstopamo skozi podnaslov Idejni svet J. L. Borgesa. Prva monografija o Borgesu na Slovenskem pri analizi njegovega miselnega horizonta in samosvoje poetike trči ob večne skrivnosti sveta: čas, ponavljanje, labirint, beseda. Z njih poskuša odstrniti prepoznavna literarna »zakrivala« in določiti Borgesovemu idejnemu svetu temelj: Schopenhauerjevo filozofijo in oblike sublimacije strahu pred smrtjo. Virkov pogled na Borgesa se od metafizike oddahne s pripovedovanjem literarnih vsebin ali navajanjem pomembnih citatov. Takšna motivacija bralčeve čustvene angažiranosti pomaga, da začutimo bistvo Borgesove idealistične filozofije: če je edina realnost mentalni proces, je književnost lahko resničnejša od resničnosti, meje med njima pa niso več tako ostre. Ali je to metafikcijska prevara ali temelj postmodernistične filozofije? Kje prestopa subjektivni čas v objektivnega? Natančnejše odgovore na takšna aktualna vprašanja lahko poiščemo tudi v ostalih zbirkah esejev, prav tako v Virkovi predzadnji (peti) knjigi *Ujetniki bolečine* (1995). Da je osnovni časovni princip ponavljanje, nas opomni prvi esej, Novi začetek ali žalostna lepota hrepenenja, ki se je v popolnoma isti podobi pojavil v prejšnji knjigi. Njegova religiozna razsežnost se razteza tudi v ostale eseje, kjer se osredišči okrog bolečine kot intenzivnega medija spoznanja. Ta večna spremljevalka znanosti in umetnosti je spet povezana s časom. Prinaša jo spomin, ki ga Virk različno imenuje: časovno križišče, spomin na prihodnost, mera časa. Bolečino avtor izmeri s hrepenenjem po večnosti, besedi in molku (o tem podrobneje piše v eseju

[2] Svoje stališče do poskusne tipologije slovenskih postmodernističnih literatov so objavili Matej Bogataj, Proza v primežu metode, *Literatura* 15 (1992), 57–60; Matevž Kos, Nov pogled na slovensko postmodernistično prozo, *Jezik in slovstvo* 8 (1991/2), 226–228; Igor Zabel, Ob Virkovi knjigi Postmoderna in »mlada slovenska proza«, *Literatura* 15 (1992), 67–69.

[3] Tomo Virk, *Kratka zgodovina večnosti*, Ljubljana, Mihelač, 1993, 150.

Inkantacija tišine ali besedna alkimija poezije), raju, umetniškosti kot preseganju, resnici znanosti in resnici poezije, resničnosti in iluziji ter božji bolečini. Predzadnji esej, v katerega je vključen sam naslov knjige (Ujetniki bolečine ali trpki paradoks sreče), smiselno in spekulativno zaključuje povsem nehedonistično razumevanje sveta. Oznani ga paradoks: »V trenutku, ko se odpremo sreči, se odpremo tudi bolečini« (92).

Pogosto zgradbeno načelo Virkove esejistike – primerjalna analiza – je kognitivno aktiviralo tudi *Tekst in kontekst* (1997), zadnjo avtorjevo knjigo. Sestavlja jo šest esejev o literarnih delih slovenskih prozaikov: Andreja Hienga, Marjana Rožanca, Draga Jančarja, Lojzeta Kovačiča, Evalda Flisarja in Andreja Blatnika. Šesta Virkova knjiga pritegne bralno pozornost prav z izbiro priznanih in pomembnih sodobnih, a že tudi klasičnih pisateljev, mikavna pa je zaradi kukanja skozi ontološki daljnogled posameznih romanesknih ali »kratkoproznih« zgodb. Do dokončnega spoznanja o bistvu ustvarjalnega nemira se je avtor esejev poskušal dokopati z biografsko in duhovnozgodovinsko metodo, ki je hkrati, kot že v prejšnjih knjigah, »polemična s slovensko heideggerovsko mislijo.«[4] Vsak esej se posveti celotnemu ustvarjanju izbranega umetnika: pri vsakem izmed njih pa Virk opazi neko posebno ali izstopajočo prozno značilnost, ki se ji sistematično posveti.

V razmišljanju o Andreju Hiengu je to samota, ki jo literarni junaki poskušajo presegati z ljubeznijo, vendar jim sam »freudovski« pristop (ljubezen kot sredstvo pozabe in spolne potešitve) k njej to onemogoča. Prav Hiengovo zanimanje za človekovo notranjost in velika vloga sanj v njegovem delu sta omogočila uvajanje modernističnih pripovednih postopkov, od notranjega monologa do toka zavesti. Drugi esej se na prvega navezuje s tematskim bistvom Rožančevega proznega opusa, ljubezni in vstajenja mesa. Slovenski Kierkegaard je namreč v svetu izpraznjenega duha poiskal podobno odrešilno možnost kot Dostojevski. V človeka mora vdreti »telo« z vso grobostjo, intenzivnost njegove človeškosti se torej združi v bolečino kot zadnji azil človeške identitete. Iz tega izvira nenavadna, včasih celo blasfemična povezava boga in spolnosti, ljubezni in nezadostnosti. Tretji tekst, Temni angel usode, je glede na kontekst ostalih Virkovih esejev najbolj sintetičen in povzemajoč. V njem je Virk pregledal celotno Jančarjevo ustvarjanje, v katerem je opazil štiri ustvarjalne zamahe. Uvodne besede je posvetil Jančarjevi dramatiki, njenim temeljnim tematskim in pomenskim koordinatam, te pa zaznamujejo tudi Jančarjevo prozo. Opazil je posebno razmerje med posameznikom in tistim, kar ga presega, nekakšno transcendenco, Usodo. Ta se lahko pojavi v podobi Zgodovine, lahko pa mu je tudi imanentna. V romanu *Galjot*, evropsko najbolj (pri)znanem Jančarjevem delu, je Virk usodo razbral že iz prvega stavka romana, ki hkrati zaznamuje tudi vzdušje dogajanja: »Gosti skladi zraka...« Primerjava z romanoma *Znamenja na nebu* Franceta Bevka in *Suženj* Isaaca B. Singerja temelji na žanrski in tematski podobnosti, bralce pa neopazno pripelje do drugih Jančarjevih del. Vse povezuje paradoks svobodne volje, ujete v zgodovinsko ali iracionalno usodo, proti kateri se je že predmoderni človek boril tako, da je v zgodovinsko logiko vgradil princip ponavljanja. Ta mu je omogočil racionalizacijo usode. Tako je Virk v eseju Temni angel ob bogatost in pestrost Jančarjevih literarnih elementov sintetiziral in transformiral ugotovitve svojih prejšnjih esejev, ki prodirajo v bistvo postmodernizma, dvojnosti, zgodovine, individualnosti in poetike pogleda. Predvsem zadnje poglavje eseja, s podnaslovom Poetika pogleda, pripoveduje o zanimivem in pogostem pojavu postmodernistične proze, prepoznavnem po statusu opazovalca. Poetiko pogleda v Jančarjevi novelistični zbirki *Pogled angela* (1992) je Virk osvetlil s filozofsko-zgodovinske in motivno-tematske plati. Pomagal

[4] Tomo Virk, *Kratka zgodovina večnosti*, Ljubljana, Mihelač, 1993, iz spremne besede T. P.

si je z razlago Stefana Tanija, ki razume poetiko pogleda kot glas, ki je hkrati pogled, ko pripoveduje zgodbo. Pripovedovanje z vidika očesa omogoča osvetljevanje dogajanja z različnih zornih kotov. Ravno z izvirnimi in selektivnimi koti opazovanja pa se izmika nevtralnemu opisovanju. Globlje pomene poetike pogleda, vezane na Jančarjeve tematske paradigme, Virk primerja še s Kiševo »tehniko filmske kamere«. Takšen položaj pripovedovalca/opazovalca je za sodobno slovensko prozo tako pomemben, da bi mu lahko Virk sledil še vsaj v Galjotu, ki ga je na začetku eseja Temni angel usode že zasidral v evropski, a zgolj filozofsko-zgodovinski kontekst. Zato esej »pogreša« naratološko stališče do tretjeosebnega pripovedovalca, ironično-poetičnih ali nevtralnih opomb v napovedih novih poglavij ter do fokalizacije (zornega kota, perspektive ali gledišča).[5] Čeprav za Jančarjeva dela ni simptomatično menjavanje pripovednih situacij, je najbrž njegov inovativni položaj pripovedovalca/opazovalca vzorčen tudi za naslednike, t. i. »mlado slovensko prozo«. Najbolje ga označuje simbolični nevtrum (pomemben tudi za karakterizacijo), ki z zanimivimi prehodi v notranji monolog in z jezikovno arhaizacijo oblikuje tipično ontološko negotovost, osnovno vzdušje postmodernističnih besedil.

V eseju Zmuzljivost identitete si Virk iz Kovačičeve knjige *Zgodbe s panjskih končnic* za natančno analizo izbere kratko pripoved Zgodba o dvoglavem sinu. Označi jo za žarišče proze Lojzeta Kovačiča, temi dvojčkov/dvojnikov pa prilaga obsežen historiat njene mitološko-religiozne, arhetipske in literarne podobe. V paradigmo dvojnosti Virk uvršča že svetopisemsko dejstvo, da je Bog ustvaril človeka po svoji podobi, nato pa zgodbo o Kajnu in Abelu, Kastorju in Poluksu, Romulu in Remu. Mitska podoba dvojčkov, v kateri se identiteta vzpostavi z bratomorom, odigra svojo vlogo tudi v novem veku. Pregleden popis od Shakespearjeve *Komedije zmešnjav* do Nabokovega *Obupa* dokaže, da je paradigma dvojnika res arhetipska in univerzalna. V svojem jedru pa skriva spraševanje po identiteti, tipičnemu gibalu Kovačičeve proze. Spoznali smo ga lahko ob bogatem primerjalnem kontekstu evropske literature, ki je ravno v tem eseju še posebej domišljen in zgodovinsko utemeljen. Umeščenost slovenske literature v svetovni literarni proces je Virkova stalna kvaliteta in urejevalka besedilne poglobljenosti. V eseju Zmuzljiva identiteta pa nas pouči, da stilizacija ljudskih pravljic *v Zgodbah s panjskih končnic* ni metafikcijska, saj hoče sporočiti neko globjo in splošno resnico.

Povsem drugačen je Blatnikov prozni opus. Medbesedilnost, metafikcijskost, ironizacija citatov – vsi ti formalno tehnični postopki in idejna struktura ga postavljajo na mesto osrednjega postmodernističnega opusa na Slovenskem. Z njim se Virk ukvarja v zadnjem eseju s pomenljivim naslovom Od literature izčrpanosti do literature izčrpane eksistence.

Esej Potovanje je končano, pot se pričenja, nam približa zelo odmevni Flisarjev roman *Čarovnikov vajenec*. Njegova žanrska prepletenost (potopis, duhovni priročnik, pustolovski roman, razvojni roman, seksološki priročnik itn.) je ob zanimivi vsebini, obogateni z vzhodnim mišljenjem, naredila Flisarjev roman za uspešnico. Notranje ga je razgibala predvsem paradigma poti kot iskanja Resnice, udejanjena v srednjeveških viteških romanih, kjer je vitezova pot in iskanje Graala prispodoba stremljenja po večnosti, nesmrtnosti, resnici in avtentičnem življenju. Flisar v romanu ponuja vrednoto poti, očiščeno linearnosti časa. Skupaj z Egonom, glavnim junakom *Čarovnikovega vajenca,* v mnogih knjigah iščemo resnico tudi bralci, a se velikokrat zavedamo, da »pot je cilj, vprašanje je odgovor«. S tem sporočilom iz Blatnikovega romana *Tao ljubezni* pa nam

[5] Fokalizacija je sredstvo mediacije oziroma posredništva. Zgodba je namreč prestavljena v pripovedno besedilo skozi dvojno posredništvo, skozi »glas«, ki »govori« in »oči«, ki »vidijo« (Patrick O'Neill, *Fictions of discourse, Reading narrative theory,* Toronto, University of Toronto Press, 1996, 85).

odgovarja tudi Tomo Virk, saj z njim konča svoje esejistično potovanje po tekstu in kontekstu. Začne pa novo pot raziskovanja, premišljevanja in ponovnega branja sodobnih slovenskih klasikov. Nanjo se lahko podamo ob predlaganih (novih) imenih slovenske ter svetovne književnosti – in potovanje se znova pričenja.

Alojzija Zupan Sosič
Filozofska fakulteta v Ljubljani